

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی

تحلیل و بررسی جریان ترجمه در دوره قاجار (تا پایان عهد ناصری ۱۲۱۲-۱۳۱۳ق/۱۷۹۷-۱۸۹۸)

استاد راهنما:

آقای دکتر لقمان دهقان نیری

استاد مشاور:

دکتر مرتضی نورائی

پژوهشگر:

مریم ترکمان

مهرماه ۱۳۹۰

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان
نامه متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش ایران اسلامی

خانم مریم ترکمان

تحت عنوان

تحلیل و بررسی جریان ترجمه در دوره قاجار (تا پایان عهد ناصری ۱۳۱۳-۱۲۱۲ ق)

در تاریخ ۹۰/۷/۲۶ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی..... به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر لقمان دهقان نیری با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر مرتضی نورانی با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

۳- استاد داور داخل گروه دکتر مرتضی دهقان نژاد با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر فیض ا... بوشاسب با مرتبه ی علمی استادیار امضا

امضای مدیر گروه تاریخ

بالتقدیر و لشکر از پدر و مادرم که وجودشان

همواره مایه دلگرمی و تشویق من بوده است.

تقدیم به همسر مهربانم

که در دوران تحصیل صبورانه مریاری رساند

چکیده

ترجمه و اقتباس علوم در ایران ریشه تاریخی دارد، ایرانیان برای کسب دانش و فنون جدید در دوره های تاریخی، از طریق ترجمه با علوم سایر ملت ها آشنا می شدند. و از آن علوم در برطرف نمودن نیازهای خود بهره می گرفتند. از جمله ادوار تاریخی مهم، که جریان ترجمه توانست تاثیر زیادی بر تولید علم و آگاهی در میان ایرانیان داشته باشد دوره قاجار است. در این دوره ایرانیان پس از آشنایی با علوم و تمدن غرب با توجه به نیازشان، در صدد کسب آن برآمدند، و بهترین وسیله ای که می توانست آنان را در این راه به موفقیت برساند ترجمه بود. عباس میرزا نخستین شاهزاده قاجار بود که در جریان جنگهای ایران و روس و شکست هایی که از این کشور متحمل شد، به لزوم اخذ تمدن و علوم جدید پیش از دیگران پی برد. او برای آشنایی صاحب منصبان و نظامیان با علوم جدید دستور ترجمه برخی کتب را داد. اقدامات بعدی از جمله اعزام محصل به اروپا، رونق صنعت چاپ و انتشار روزنامه به این جریان رونق بخشید تا اینکه در عهد ناصری با افتتاح دارالفنون و دارالترجمه، به اوج خود رسید و زمینه تحولات مهم علمی، فرهنگی، اجتماعی، ادبی، فکری و فلسفی را در ایران فراهم نمود. در این پایان نامه سعی می شود که موضوعاتی چون: نوع کتب ترجمه شده، زبان ترجمه، مترجمین و آثار ترجمه شده و تاثیر آنها بر جامعه را بررسی نماییم.

کلید واژه ها: ترجمه، ناصرالدین شاه، دارالفنون، قاجار

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات
۱-۱	تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن
۱-۲	کلید واژه ها
۱-۳	اهداف
۱-۴	فرضیات و پرسشها
۱-۵	پیشینه تحقیق
۱-۶	روش تحقیق و مراحل آن
۱-۷	معرفی منابع
	فصل دوم: فتحعلی شاه-محمدشاه
۱-۲	آشنایی با تمدن جدید
۲-۲	ظهور تجددخواهی
۳-۲	عباس میرزا ونخستین گامها به سوی تجدد
۴-۳	آغاز بیداری ایرانیان و عوامل آن
۱-۴-۲	سفرنامه تحفه العالم
۲-۴-۲	سفرنامه ابوطالب اصفهانی
۳-۴-۲	مرآت الأحوال جهان نما
۴-۴-۲	سفرنامه سلطان الواعظین
۵-۴-۲	حیرت نامه
۶-۴-۲	دلیل السفر
۷-۴-۲	سفرنامه خسرو میرزا
۵-۲	نوگرایی در ایران
۱-۵-۲	اقتباس علوم جدید
۲-۵-۲	میرزا صالح شیرازی

عنوان	صفحه
۳-۵-۲- میرزا رضا	۲۰
۴-۵-۲- آشنایی با زبانهای اروپایی	۲۱
۵-۵-۲- ترجمه ی کتب اروپایی	۲۲
۶-۵-۲- کتب تاریخی	۲۳
۷-۵-۲- کتب علمی	۲۵
۸-۵-۲- سفرنامه	۲۵
۱-۶- چاپ و چاپخانه در ایران	۲۷
۲-۶- چاپ در دوره قاجار	۲۸

فصل سوم: ناصرالدین شاه

۱-۳- امیر کبیر و دارالفنون	۳۱
۱-۱-۳- دارالفنون و ترجمه	۳۳
۲-۱-۳- معلمین اروپایی دارالفنون	۳۴
۳-۱-۳- معلمین ایرانی دارالفنون	۳۶
۳-۱-۳- مترجمین دارالفنون	۳۷
۵-۱-۳- ترجمه کتب درسی	۳۹
۶-۱-۳- ترجمه های دیگر	۴۰
۷-۱-۳- زبان و دارالفنون	۴۱
۲-۳- کتب ترجمه شده ی عهد ناصری	۴۴
۱-۲-۳- کتاب های جغرافیایی	۴۴
۲-۲-۳- تاریخ	۴۷
۳-۲-۳- موسیقی	۴۹
۳-۲-۳- پزشکی	۵۰
۳-۳- دارالترجمه ی ناصری	۵۳
۱-۳-۳- وزارت انطباعات و دارالترجمه ی خاصه دولتی و غیره	۵۵
۲-۳-۳- محمدحسن خان اعتماد السلطنه	۵۶

عنوان	صفحه
۳-۳-۳- محمد طاهر میرزا	۶۱
۴-۳-۳- دلایل توجه مترجمان به آثار الکساندر دوما	۶۱
۵-۳-۳- شیوه ترجمه	۶۲
۶-۳-۳- استفاده از اصطلاحات قدیم برای ترجمه و یا تألیف جدید	۶۳
۷-۳-۳- زبان ترجمه ها	۶۴
۸-۳-۳- ترس از گسترش زبان فرانسه	۶۶
۹-۳-۳- روزنامه و ترجمه	۶۶

فصل چهارم: ادبیات نو

۱-۴- سرگذشت تلماک جوان	۷۰
۲-۴- منطق الوحش	۷۲
۳-۴- بوسه ی عذرا	۷۳
۴-۴- غرائت عوائد ملل	۷۵
۵-۴- سرگذشت حاجی بابای اصفهانی	۷۶
۶-۴- داستان نویسی	۷۹
۷-۴- ساده نویسی	۸۰
۱-۴- حکمت ناصریه یا کتاب دیاکرت	۸۱
۲-۱-۴- فلک السعاده	۸۳
۳-۱-۴- اصل انواع بنابر انتخاب طبیعی	۸۴
۲-۴- توجه به آثار مولیر	۸۸
۱-۲-۴- نمایشنامه میزانتروپ مشهور به گزارش مردم گریز	۸۹
۳-۲-۴- طبیب اجباری	۹۱
۴-۲-۴- عروس و داماد	۹۱
۵-۲-۴- تمثیلات	۹۳

فصل پنجم: متفکرین عهد ناصری

۹۵.....	۱-۵- میرزا ملکم خان
۹۷.....	۲-۵- میرزا آقاخان کرمانی
۹۸.....	۳-۵- میرزا فتحعلی آخوندزاده
۱۰۰.....	۴-۵- میرزا عبدالرحیم طالبوف
۱۰۱.....	۵-۵- سید جمال الدین اسدآبادی
۱۰۲.....	۶-۵- آزادی
۱۰۴.....	نتیجه گیری
۱۰۵.....	فهرست برخی از کتب منتشر شده در عهد قاجار تا پایان عهد ناصری براساس فهرست نسخ خطی انوار. ۱۰۵.
۱۱۰.....	منابع و مآخذ

فصل اول

۱-۱- تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن

در دوره قاجار نخستین کوشش های جدی برای اقتباس اندیشه جدید غربی در ایران در دوره فتحعلی شاه (۱۲۱۲-۱۲۵۰ه.ق) آغاز شد. در پی مراودات با اروپا و از سوی دیگر ناکامی ایران علی رغم کوشش بسیار در جنگ های با روسیه رفته رفته برخی دولت مردان را متوجه بی سامانی اوضاع و عقب ماندگی ایران نمود که در پی آن اصلاح طلبان بر آن شدند تا بر رمز توانایی اروپاییان پی ببرند. عباس میرزا نایب السلطنه (سردار سپاه ایران) و وزیرش قائم مقام با اصلاح سپاه و ترجمه آثار اروپایی در باب لشکر آرایی و توپخانه گام اول را به سوی مدنیت غربی برداشتند . افزون بر این اقدام دیگر عباس میرزا اعزام دانشجو به اروپا بود و این روند در دوره های بعد هم توسط دیگر شاهان قاجار تداوم یافت و عده زیادی از همین دانشجویان دست به ترجمه بسیاری از کتب زدند. این روند در زمان ناصر الدین شاه با تأسیس دارالفنون رفته رفته اوج گرفت و به تأسیس دارالترجمه ناصری انجامید. رواج چاپخانه هم در ایران موجب چاپ و در نتیجه انتشار بسیاری از این کتب شد .

این پایان نامه در پی آن است روشن کند چه عواملی موجب توجه به ترجمه شد، چه آثاری ترجمه شد، چه کسانی به ترجمه این آثار پرداختند، هدف از ترجمه آنها چه بود آیا به این هدف نائل شدند و نتیجه و تأثیر جریان ترجمه در جامعه چه بود.

۲-۱- کلید واژه‌ها

- **ترجمه (translation):** گفتاریا نوشته ای را از زبانی به زبان دیگر برگرداندن، بیان کلامی از زبانی به زبان دیگر. (دهخدا، ۱۳۳۵: ذیل مدخل)

- **ناصر الدین (شاه NasserAldin Shah):** چهارمین پادشاه سلسله قاجار که به مدت ۴۹ سال از ۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ هجری قمری سلطنت کرد. (شیبانی، ۱۳۶۶: ۸۱)

- **دارالفنون (Dar Alfonso):** نخستین آموزشگاه عالی به سبک اروپا از قبیل پلی تکنیک بود که بایستی شاگردان را با علوم و معارف دنیای جدید در رشته های خاصی برای خدمات کشوری و لشکری آماده می کرد (آرین پور، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۸۵)

- **قاجار (Qajar):** دوره قاجاریه با جلوس آقا محمد خان قاجار بر تخت سلطنت در سال ۱۲۱۰ هجری قمری آغاز و بانه حکومت رسیدن رضا شاه در ۱۳۰۴ هجری شمسی به پایان رسید. (لمبتون، ۱۳۷۵: ۵۶)

۳-۱- اهداف :

- معرفی و بررسی جریان ترجمه در دوره قاجار از آغاز تا پایان عصر ناصری.
- ارزیابی تأثیر جریان ترجمه در جامعه ایران دوره قاجار از آغاز تا پایان عهد ناصری.
- تبیین نقش جریان ترجمه در شکل گیری جنبش های دوره قاجار تا پایان عهد ناصری.

۴-۱- فرضیات و پرسشها :

پرسش ها:

- نقش جریان ترجمه در بیداری افکار مردم ایران چه بود؟

- جریان ترجمه در شکل گیری جنبش های دوره قاجار چه تاثیری داشت؟
- نقش جریان ترجمه در ترویج فرهنگ و مدنیت غرب چه بود؟
- جریان ترجمه در فرایند آموزش و تعلیم و تربیت دوره قاجار چه نقشی داشته است؟

فرضیات:

- جریان ترجمه موجب بیداری افکار مردم ایران شد .
- جریان ترجمه در شکل گیری جنبش های دوره قاجار نقش داشت .
- جریان ترجمه موجب ترویج فرهنگ و مدنیت غرب در ایران شد .-جریان ترجمه در اصلاح آموزشی دوره قاجار موثر بود.

۵-۱- پیشینه تحقیق:

-از صبا تا نیما ازیحیی آرین پور(۱۳۵۱):در بخش دوم این کتاب از صبا تا نیما، تحت عنوان بیداری به موضوعاتی هم چون مقدمات انقلاب مشروطیت، چاپ و چاپخانه، روزنامه نویسی، دار الفنون، روشنفکران ایرانی بیرون از کشور پرداخته و اطلاعات خوبی در این موارد است اما جنبه تاریخی آن کم رنگ می باشد همچنین بیشتر به دوره ناصری پرداخته است، و پیش از این دوره را ندیده است .

-تاریخچه ترجمه فرانسه به فارسی در ایران از آغاز تا کنون از داود نوابی(۱۳۶۳): این کتاب به بررسی تاریخ ترجمه از فرانسه به فارسی و آغاز کار خود را از زمان مغول گرفته است و با توجه به کمبود اسناد و منابع تنها ۲۸ صفحه از کتاب به دوران مغول، تیموریان، صفویه، افشار و زندیه می پردازد دوره قاجار را نیز به صورت مختصر بیان می کند و بیشتر به زمان پس از مشروطه می پردازد .این کتاب منبع خوبی در مورد کتب ترجمه شده از زبان فرانسه به فارسی می باشد .اما تنها به کتبی پرداخته که از فرانسه به فارسی ترجمه شده و به سایر کتب از دیگر زبان ها توجه نشده است .

-آموزش، دین و گفتمان فرهنگی در دوران قاجار از مونیکا .ام رینگر (۱۳۸۱): این اثر گزارشی جامع و تحلیلی از اصلاح آموزش ایران قرن نوزدهم است و اصلاح آموزش را در متن گسترده تر فرآیند مدرن سازی در جامعه غیر عربی بررسی می کند. این پژوهش به منابعی گسترده و متنوعی متکی است و یگانه تاریخ مدارس جدید و انجمن

معارف است. در این کتاب همچنین به بحث ترجمه اشاره شده است، اما به طور خاص به مسئله ترجمه پرداخته است و تنها در خلال بحث دارالفنون به صورت مختصر به ترجمه پرداخته است.

-تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران از حسین محبوبی اردکانی (۱۳۵۴): این کتاب به تاریخچه ورود مظاهر تمدن جدید اروپا به ایران می پردازد. و از قدیم ترین ایام (از حکومت آق قویونلو به بعد) بحث می کند، این تمدن از اواسط قرن ۱۵ میلادی در اروپای غربی و مرکزی ظاهر شد و جهان را تحت تاثیر و تسلط خود قرار داد. همچنین به مجلات و روزنامه های معتبر کشور از آغاز تا کنون اشاره نموده و به صورت مختصر به بخش ترجمه کتب اروپایی پرداخته است.

۶-۱- روش تحقیق و مراحل آن:

این تحقیق عمدتاً به صورت کتابخانه ای، اسنادی، تاریخی است و از روش های تحلیل و توصیفی برای تدوین رساله استفاده می شود.

۷-۱- معرفی منابع اصلی تحقیق

روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه از محمدحسن خان اعتماد السلطنه: کتاب مربوط به سالهای ۱۲۹۲-۱۲۱۳ق/۱۸۸۲-۱۷۹۸ م است. روزنامه خاطرات آئینه تمام نمای وضع سیاسی و اجتماعی ایران در این سالها می باشد. نگارش این کتاب مخفیانه صورت گرفته است و برای تقدیم به شاه تنظیم نشده بود لذا، محتوای آن تا حدود زیادی به دور از ملاحظات شخصی سایر مورخان است. علاوه بر این نویسنده خود از نزدیک شاهد بسیاری از وقایع بوده است در نتیجه از دقت زیادی برخوردار است. مهمترین فایده کتاب شناختن اخلاق و آداب مملکت داری ناصرالدین شاه، مخصوصاً وقوف بر نحوه زندگی داخلی و عشق و علاقه مخصوص او به کوه گردی و شکار و تفریح دائمی است. اما نویسنده گاه از مسیر انصاف خارج شده و بعضاً می توان اظهارنظرهایی را بر اساس منفعت طلبی و غرض ورزی مولف در این اثر مشاهده نمود. او گاهی مسموعات و شایعات را که احتمالاً دور از حقیقت بوده است را صحیح دانسته و درین خاطرات وارد کرده است. روزنامه خاطرات را می توان به دو بخش تقسیم نمود یک بخش مربوط به

۲۹ محرم ۱۲۹۳ق که در یک مجلد نوشته شده و دنباله ندارد و بخش دیگر یادداشتها مربوط به ۱۶ربیع الثانی ۱۳۱۳ تا ۱۲۹۸ق . یعنی چند روز قبل از فوت نویسنده است.

مآثر السلطانیه از عبدالرزاق بیک مفتون دنبلی: مآثر السلطانیه تاریخ ایران در دوره پادشاهی فتحعلی شاه قاجار و جنگ های ایران و روس می باشد . کتاب اندکی از پایان جنگ ها و نیز حوادث دوران پایانی سلطنت فتحعلی شاه را ندارد و در سال ۱۲۴۱ق پایان یافته است .

مآثر السلطانیه هر چند بنا بر اعتراف ضمنی مولفش ، تاریخی رسمی و فرمایشی است ، با این حال از اعتبار خاصی برخوردار است زیرا مولف آن از نزدیک شاهد حوادث بوده و بسیاری از آنچه را که نوشته ، خود دیده یا از شهود عینی شنیده و تحقیق کرده است . از این رو مآثر سلطانی می تواند در مقابله مقایسه اسناد تاریخی مربوط به جنگ های ایران و روس سندی کار آمد باشد . اهمیت دیگر آن، اینکه از نخستین کتابهای چاپی ایرانی به زبان فارسی است . در این کتاب به بیان بعضی مآثر نایب السلطنه ، بنای نظام جدید ، ساختن توپ و مشق توپ اندازی و تعیین مهندسان و ساختن قلعه ها پرداخته شده که برای این پایان نامه مفید می باشد .

المآثر و الآثار از محمدحسن خان اعتماد السلطنه : این کتاب در شانزده باب و ۲۹۴ صفحه و بخش ضمائم در ۶۱ صفحه تنظیم شده است و یکی از منابع عمده در عهدناصری می باشد که ۴۲ سال از پادشاهی ناصرالدین شاه را روایت کرده است در باب چهارم این کتاب به دوایر دولتی و سازمان های اداری پرداخته و باب هشتم که یکی از مفصل ترین باب های این کتاب است به رونق و انتشار علمی چون فیزیک دواسازی ، فرنگی ، گیاه شناسی ، رواج و شیاع علم جغرافیا ، اتساع دایره انطباع ، افتتاح مدرسه دارالفنون برای علوم مستطرف و فنون مستحدث و صنایع مستغرب ، افتتاح دارالترجمه خاصه در دربار تحت ریاست اعتماد السلطنه و ... اشاره کرده است . این کتاب منبع مهمی برای بخش دارالفنون و دارالترجمه این پایان نامه می باشد .

منابع دست دوم

امیرکبیر و ایران از فریدون آدمیت ، یکی از مهمترین منابعی که در تدوین قسمت مربوط به اقدامات امیرکبیر سودمند واقع شد . کتاب اختصاصاً به حوادث چند سال ابتدایی سلطنت ناصرالدین شاه می پردازد ، از جمله کتبی است

که با دید و نگرش وسیع و علمی به نگارش در آمده و از نظر بکارگیری سند و مدرک و همچنین جامع نگری نسبت به حوادث و ریشه های آن، در نوع خود کم نظیر است، نویسنده این کتاب، پدرش از منتقدین و آزادیخواهان آن دوره بوده و خودش از تحصیلکردگان روشنفکرمی باشد، لذا در تدوین مراحل مختلف این کتاب ضمن استفاده از کلیه مدارک و اسناد دست نوشته ها، به تحلیل و بررسی مباحث هم پرداخته و نوع کارش الگویی برای عبور از تاریخ نویسی روایی به تحلیلی است این کتاب با همه مزایا و فوایدش از آنجاکه در بردارنده فاصله زمانی اندکی از دوران ناصرالدین شاه (حدود سه سال) است در فصل ششم کتاب تحت عنوان تاسیسات فرهنگی و اصلاحات اجتماعی، به موضوع ترجمه و انتشار کتب اختصاص داده است.

اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار از فریدون آدمیت: آدمیت در راستای تحقیق در باب مسایل اجتماعی جدید ایران این کتاب را نگاشت این اثر در تاریخ اندیشه های جدید اجتماعی و سیاسی ایران و در ارتباط با سیاست ترقیخواهی و کارنامه اصلاحات در سال های ۱۲۹۷-۱۲۷۵ ق/ ۱۸۷۹-۱۸۵۸ م است وی به شیوه ای تحلیلی به فضای مورد بحثی پردازد و ریشه های انقلاب مشروطه را در آن جستجوی کند آدمیت به برخی از اسناد و یادداشت های تاریخی نیز دسترسی داشته که بر غنای کارش افزوده است.

فصل دوم:

فتحعلی شاه-محمدشاه

نیمه اول قرن سیزدهم هجری قمری /نیمه اول قرن نوزدهم میلادی در تاریخ ایران اهمیت زیادی دارد، در این سالها وقایع و حوادثی بزرگ، در اروپا روی داد که اثرات آن از حدود اروپا خارج شد و در سایر نقاط دنیا وارد گردید . ایران نیز به نوبه خود از اثرات آن حوادث مهم مانند انقلاب کبیر فرانسه ، جهاننداری ناپلئون و لشکر کشیها و فتوحات او، بی نصیب نماند ؛ دولتهای بزرگ و نیرومندی در جهان پدید آمد و اساس حکومت های ملی در کشورهای اروپا برقرار گردید.

ایرانیان از دوره صفویه (قرون دهم تا نیمه اول دوازدهم ق / شانزدهم و هفدهم م) با تمدن جدید غرب آشنا شده بودند .اما این آشنایی عمیق ، تأثیر گذار و جدی نبود .با وجود اینکه بعضی از وسایل و لوازم تمدن جدید از قبیل کشتی ، اسلحه گرم و نظام اروپایی به تقلید مغرب ،از آن وقت در ایران راه یافته بود،اما چون رابطه نزدیک و دائمی بین توده ی ایرانی و اروپای مرفقی وجود نداشت،در نتیجه استفاده مدام و مستمری از آن به عمل نیامد(آدمیت ، ۱۳۲۳

(۶۲:

حاکمیت قاجارها ،تحت تأثیر تحولات اروپا قرار گرفت.و در نتیجه ی تماسهای مختلف —و بیشتر یکسویه —در عرصه سیاست،فرهنگ ، اقتصاد و علم و اندیشه با اروپائیان در این عصر، خاصه پس از شکست های پی در پی ایران

در مواجهه با امپریالیسم روس (۱۲۱۱۸ تا ۱۲۲۸ ق و ۱۲۴۱ تا ۱۲۴۳ق) و انگلیس (مسئله هرات ۱۲۵۴ تا ۱۲۷۳ق) و به دنبال نیاز به دانش و فن آوری جدید برای جبران عقب ماندگی، تشدید شد. این رفت و آمدها موجب شد تا ایرانیان متفکر همانند دیگر متفکران کشورهای عقب مانده به خود آیند. (میرمتهایی، ۱۳۷۴: ۱۱)

۲-۲- ظهور تجدد خواهی

از جمله عواملی که موجب ناآگاهی ایرانیان از تحولات غرب شده بود؛ یکی نظام سیاسی استبدادی زمان و ناآگاهی پادشاهان و رجال سیاسی و دیگر اوضاع نابسامان اقتصادی بود. همچنین کشف راه دریایی جدید توسط پرتغالی ها و به کار افتادن کشتی های اروپایی در اقیانوس ها برای حمل و نقل کالاهای هندوستان و مشرق به اروپا، راههای بازرگانی سنتی را از ارزش و کارآیی انداخت و علاوه بر آسیب اقتصادی که به ایران زد یک مانع بزرگ در برابر ارتباط با غرب شد. (تقوی مقدم، ۱۳۷۵: ۱۱۴)

مقارن با ورود اروپا به دوران انقلاب صنعتی، علاوه بر آنکه به لحاظ سیاسی سایر ملل را تهدید می کرد، شدیداً نیازمند بازاری برای مصرف فرآورده های انبوه و نیز تهیه مواد خام بود. در قرن نوزدهم اقتصاد ایران یک اقتصاد سنتی بود وزمانی که گرفتار ناکارآمدی ابزار تولید و عدم امنیت لازم جهت توسعه اقتصادی بود مورد تهاجم اقتصاد مجهز به تکنولوژی پیشرفته و آماده تصرف بازارهای جدید کشورهای اروپایی قرار گرفت. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۵)

به هر حال از شروع قرن نوزدهم کشور ایران مستقیماً به میدان سیاست بین المللی داخل شد. سیاست کشورهای اروپایی که صرفاً مولود منافع اقتصادی و سیاسی آنها بود، در اوضاع اجتماعی ایران مؤثر واقع شد. رفت و آمد هیأت های سیاسی و لشکری متعدد و پی در پی - اگر چه این دسته ها را به هیأت مستشاران نظامی که بنا بر «سیاست وقت آمدند و بنا بر سیاست نیز رفتند» می توان تشبیه کرد - (آدمیت، ۱۳۲۳: ۶۱)

اقداماتی که برای اصلاح سپاه صورت گرفت، گردآوردن اطلاعات مفید تاریخی و جغرافیایی راجع به ایران همچنین همسایگی با روسیه متمدن، برقراری ارتباط دائم بین ایران و اروپا، همگی یک سلسله علل مادی بود که تخم افکار جدید اروپا را در سرزمین ایران پراکنده ساخت. در نتیجه این عوامل به تدریج آثار تجدد خواهی بروز کرد و کانون این نهضت نیز در آذربایجان متمرکز گردید. این امر نیز مولود یک عامل مادی دیگر یعنی موقعیت جغرافیایی آنجا بود. زیرا آذربایجان از نقاط دیگر ایران به اروپا نزدیکتر بود و دولت روسیه را نیز در جوار داشت که سایر نقاط ایران فاقد این موقعیت بود و این موضوع اهمیت سیاسی خاصی به آن می داد؛ چنانکه آنجا مرکز مهم فعالیت نظامی و